

3.3. Особливості викладання філософії⁴⁷² та психології⁴⁷³

В контексті викладання філософії в Одесі ІНУ наслідував традицію, що вже склалася в Рішельєвському ліцеї. Завдяки широкій європейській освіченості та просвітницьким інтенціям перших управителів міста ще до створення університету тут існували багаті книжкові колекції філософської спрямованості. Багато книг з філософії, що створили філософське зібрання бібліотеки університету, потрапили туди з приватних бібліотек герцога Рішельє, родини Воронцових та інших приватних колекцій.

Філософія. Викладання філософії в Одесі датоване початком XIX століття, коли в плани Комерційної гімназії (1803) було включено курси з логіки, психології, моральності та філософської граматики. У програмі Рішельєвського ліцею викладання філософії та історії філософії було передбачене для всіх відділень. Серед професорів філософії Рішельєвського ліцею були І. Дудрович, К. Зеленецький, М. Курляндцев, Й. Михневич.

Окреме місце в історії викладання філософії в Одесі належить Р. В. Орбинському — професору ліцею, який згодом очолив кафедру філософії новоствореного ІНУ. Власне історія філософії в університеті починається саме з нього. Орбинський народився в Фінляндії, 1851 року закінчив Головний педагогічний інститут в Петербурзі, після чого був призначений на посаду ад'юнкта в Рішельєвському ліцеї. Водночас він виконував обов'язки перекладача при Новоросійському та Бессарабському генерал-губернаторі та був інспектором ліцейської гімназії⁴⁷⁴.

Після перетворення Рішельєвського ліцею на університет Орбинський очолив кафедру філософії. В 1879 році він покинув ІНУ⁴⁷⁵, але встиг зробити багато для розвитку філософії в стінах університету не тільки як грамотний спеціаліст, а й як організатор навчального процесу. Він був яскравою особистістю, людиною, що сповідувала ідеали просвітництва. Викладав курси грецької філософії, історії нової філософії, курс сучасної філософії (О. Конт, А. Шопенгауер, М. Гартман), річний курс філософії І. Канта, курс християнської філософії. Планував захищати дисертацію, присвячену англійським діям, але цим планам не судилося реалізуватися⁴⁷⁶. Збереглися численні свідчення про те, що лекції він читав блискуче. Складні моменти філософії Канта професор робив ясними й зрозумілими, намагаючись пробудити в учнях віру в неосяжні можливості людського розуму. Іспит йому скласти було досить складно. Якщо студент просто виучував курс філософії за підручником Фішера, він міг розраховувати тільки за оцінку «задовільно». Більш високу оцінку міг отримати тільки той, хто читав рекомендовані джерела мовою оригіналу⁴⁷⁷.

Із власне філософських робіт Р. В. Орбинського відома лише публікація «Англійські дієсти XVII–XVIII ст.», що була опублікована в «Записках Императорского Новороссийского университета» у 1869 році⁴⁷⁸. Внесок його в розвиток філософської освіти в Одесі можна назвати насамперед практичним. Вчений був, власне, першим світським викладачем філософії в Одесі після десятирічної заборони викладання філософії особами, що не мають духовного сану. Попередні десять років логіку та психологію в Рішельєвському ліцеї викладав професор богослов'я М. К. Павловський.

⁴⁷² Автори О. А. Довгополова, Л. М. Сумарокова.

⁴⁷³ Автор Л. Н. Акімова.

⁴⁷⁴ Пустарнаков В. Ф. Университетская философия в России: идеи, персоналии, основные центры. — М., 2003. — С. 521; Русский биографический словарь: в 25 т. / под ред. А. А. Половцова. — М., 1896–1918. — Т. 17.

⁴⁷⁵ Русский биографический словарь: в 25 т. / под ред. А. А. Половцова. — М., 1896–1918. — Т. 17.

⁴⁷⁶ Там само. — Т. 17.

⁴⁷⁷ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 306.

⁴⁷⁸ Орбинский Р. В. Английские деисты XVII и XVIII столетий // ЗИНУ. — 1869. — Т. 3. — С. 1–142.

Значний прорив у викладанні філософії в Одесі пов'язаний з приїздом 1883 року М. Я. Грота, випускника філософського відділення історико-філологічного факультету Петербурзького університету, який отримав золоту медаль за роботу «Критичне викладення філософії піфагорійців та Платона по XIII–XIV книгах Метафізики Аристотеля». Він стажувався в університетах Берліна та Страсбурга, а в Київському університеті св. Володимира здобув ступінь магістра філософії за роботу «Психологія відчуттів в її історії та головних засадах», а 1883 року — ступінь доктора філософії за роботу «До питання про реформу логіки: досвід нової теорії розумових процесів».

М. Я. Грот працював в ІНУ лише три роки, але цей період став яскравою подією у викладанні філософії в Одесі. Його лекції відвідували студенти різних факультетів, в нього з'явилися учні, серйозно зацікавлені філософією. Вчений максимально поширював філософське знання, організуючи філософські гуртки та читаючи публічні лекції. Завдяки йому філософська полеміка вийшла за межі аудиторій, на шпальти газет і журналів. Відома його публічна дискусія з київським професором А. О. Козловим та архієпископом Никанором. Він справляв враження людини, що «до фанатизму вірує в значення філософії та пристрасно пропагує власні погляди»⁴⁷⁹.

Перша риса філософських робіт М. Я. Грота — відсутність догматизму, динамізм розвитку світогляду, що відчувається навіть протягом трьох одеських років. Дослідник історії філософії в Одесі Л. М. Сумарокова зауважила, що в полеміці з неолейбніанцем Козловим він був близький до позитивізму: критикував розуміння філософії як науки про світ у цілому. Філософія, на думку Грота, є сукупністю окремих наук (логіка, філософія, етика, соціологія тощо). Він стверджував, що окремої метафізичної проблематики не існує. Вчений вдавався до полеміки зі «старою логікою», звинувачуючи її у змішуванні думки та мовленнєвої репрезентації. На його погляд, такі поняття логіки, як «визначення», «доказ», «класифікація», належать не до думки, а до мовленнєвого виміру; водночас такі поняття як «аналіз», «синтез», «індукція», «дедукція» належать цілком до сфери думки. Закони «старої логіки» Грот називав уявними. Справжні закони мислення має вивчати психологія. Логіку треба реформувати на засадах переходу від апріорного методу до методу досвідного. Але згодом його висновки стають менш категоричними: філософ доходить думки про те, що філософія як наука про світ у цілому неможлива, але особистісна філософія, особистісний синтез — цілком можлива та законна річ⁴⁸⁰.

В 1883 році дослідник зрікся «позитивістського терору» щодо філософії, який царював на той момент в суспільстві⁴⁸¹. Показовими в цьому контексті є публічні лекції, прочитані ним в Одесі у грудні 1883 та березні 1884 року. Перша була присвячена прогресу, друга — світоглядній ролі оптимізму та песимізму. Вчений аналізував роль об'єктивного та суб'єктивного методів в соціології, їх традиційне протиставлення, та намагався віднайти спосіб поєднати їх, звертаючись, з одного боку, до об'єктивістського поняття енергії, а з другого — до суб'єктивного відчуття людського щастя. «Людський прогрес, — завважував філософ, — це ряд таких витрат енергій людських організмів, що призводять до подальших свідомих витрат цих енергій та до спричиненого цими витратами збільшення щастя людських індивідуумів»⁴⁸².

Друга лекція, що була прямим продовженням першої, відрізняється помітною антипозитивістською спрямованістю. Загальну суть його лекцій Л. М. Сумарокова підсумовувала так: філософія — це не наука в строгому сенсі цього слова, а скоріш світогляд, але це не робить її менш цінною⁴⁸³. Грот розрізняв три універсальні типи розви-

⁴⁷⁹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 313.

⁴⁸⁰ Грот Н. Я. Философия как ветвь искусства. — СПб., 1882; його ж: Об отношении философии к науке и искусству: речь перед докт. дисп. — 1883.

⁴⁸¹ Грот Н. Я. О направлении и задачах моей философии. По поводу статьи архиепископа Никанора. — М., 1886. — С. 9.

⁴⁸² Грот Н. Я. Опыт нового определения понятия прогресса. — Одесса, 1883. — С. 13.

⁴⁸³ Сумарокова Л. Н. Философия в Одессе // Очерки развития науки в Одессе: сб. статей. — Одесса: НАНУ, Южный научный центр, 1995. — С. 491–520.

тку: інгресивне (пов'язане з простим перерозподілом елементів та функцій); прогресивне (пов'язане зі збільшенням сил, речовин та енергій) та регресивне (пов'язане зі зменшенням сил, речовин та енергій в об'єкті, що розвивається). Соціальний прогрес у нього нерозривно пов'язаний зі станом свідомості людських індивідуумів, зі збільшенням їх щастя та благополуччя. Аналізуючи основні засади песимізму та оптимізму, порівнюючи їх форми, М. Я. Грот розрізняв численні форми термінів «песимізм» та «оптимізм». Він описує «песимізм» та «оптимізм» як групи душевних станів та доктрини або вчення, що виростили на їхньому ґрунті. Це важливі поняття для життя людського співтовариства, але вони не можуть ставати предметом інтересу науки. Це — сфера філософського знання, зокрема його розділу — соціальної етики. Першим постулатом соціальної етики, з точки зору Грота, є твердження про те, що поза розвитком людської особистості прогресивний розвиток соціального середовища неможливий. Оптимізм та песимізм як теоретичні вчення неспроможні, але як форми світогляду, світосприйняття, як людські настрої необхідні та корисні. Вони є барометрами, що допомагають виміряти «ступінь співвідношення зовнішніх та внутрішніх відносин», оцінити відносини між станом середовища та внутрішніми потребами людини. Саме вони є предметом філософського пошуку та допомагають діагностувати, прогресує суспільство чи регресує на даний момент історичного розвитку. За переконанням вченого, широке розповсюдження песимізму в літературі, поезії, філософії певної епохи свідчить про ненормальний керунок розвитку суспільства і має стати попередженням для політиків.

Шлях соціального прогресу за Гротом — це шлях розвитку людських індивідуумів. Критеріями соціального прогресу є підвищення чуйності, збільшення вольового контролю людини над власною діяльністю, здатність утримуватись від попадання в такі зовнішні обставини, що збільшують людські страждання⁴⁸⁴. Прогрес людства можливий тільки за умови розвиненості розуму та почуттів та завдяки їхній взаємодії. Об'єктом філософського пізнання вчений вважав людські почуття, в яких він вбачав не тільки ознаку власне людського існування, а й прояв законів природи взагалі: у речах закладена доцільність природи як «внутрішня суб'єктивна ціна, що пізнається нами за допомогою почуттів», добро та краса — внутрішні ознаки речей, що оцінюються свідомістю людини.

Цікавий поворот в філософських поглядах Грота відбувся завдяки зануренню в філософію Джордано Бруно. Працюючи над спадком італійця, вчений сам прийшов до певної форми пантеїзму — ідеї «свідомості Всесвіту». Філософ розрізняє три форми пантеїзму, сформовані протягом історії людської думки: еманацийний бачить Бога поза межами цього світу; іманентний вбачає в Богів силу та дух Всесвіту; в синтетичному пантеїзмі Бог — це початок життя та особистісна безмежна свідомість Всесвіту. Грот вважає, що перша форма є прихованим дуалізмом, друга — прихованим матеріалізмом, третя — вищою формою пантеїзму, що долає однобічність двох попередніх позицій⁴⁸⁵. Він розвиває методологію філософського пізнання, розробляючи шлях пізнання, що спирається на особливу форму синтезу розуму та відчуття. Якщо релігія спирається на відчуття, а наука — на розум, то філософія має віднайти спосіб будування картини світу, в якому платформа наукового пізнання має поєднуватись з можливістю відчувати саму сутність та внутрішній зміст світу. Вчений стверджує, що поняття «змісту» та «сенсу» від початку корелюють з ідеєю «мети», щодо якої вони виникають.

М. Я. Грот розмірковував над проблемою кризових явищ в сучасному йому суспільстві, пов'язуючи кризу зі знеціненням самого поняття світобачення, а також з руйнуванням базових форм світобачення (релігійного та філософського). Вину за це він покладав на інтелігенцію: коли інтелектуал теоретизує, він має розуміти, що релігій-

⁴⁸⁴ Сумарокова Л. Н. Вказ. пр. — С. 491–520.

⁴⁸⁵ Там само.

не безвір'я та філософський нігілізм можуть легко перейти зі сфери науки до масової свідомості. Поза фільтром «свідомої роботи думки» подібні настанови підштовхують руйнування культури, зростання рівня злочинності тощо⁴⁸⁶. Мислитель, таким чином, покладав на філософію відповідальність не тільки за власні теоретичні результати, а й за їхній вплив на весь світогляд суспільства.

Постійним предметом теоретичних міркувань Грота було також співвідношення внутрішнього та зовнішнього досвідів. Він звертає увагу на значно більшу роль внутрішнього досвіду в пізнанні світу, ніж це зазвичай вважалося. Як не парадоксально, але істинне розуміння фізичних явищ можливе тільки у співставленні з внутрішнім досвідом. Так, ідея сили запозичена людським розумом з внутрішнього досвіду та екстрапольована на явища зовнішнього світу⁴⁸⁷. Те ж саме можна сказати й про поняття дії та причини. Навіть уявлення про час та простір вчений вважав суб'єктивними формами сприйняття властивостей матерії. Такі філософські погляди неодноразово ставали об'єктом жорстокої критики з боку О. А. Потєбні (звинувачення в априоризмі), А. О. Козлова (звинувачення в позитивізмі) та діалектичних матеріалістів (релігійність та психологізація філософії). Під час обрання М. Я. Грота професором ІНУ О. О. Кочубинський звинуватив його у схильності до класифікацій та нападах на «стару логіку». Кочубинський завважував, що саме до цієї «старої логіки» належать всі діячі науки, окрім власне Грота.

М. Я. Грот — дуже цікаве та потужне явище в філософії в цілому та в одеській філософській традиції зокрема. Філософське знання полілогічне за своєю природою, але водночас передбачає й відповідальність за обґрунтування; філософський вибір є свободним, але не довільним; філософська позиція не формується навмання. Приклад розвитку переконань М. Я. Грота — добре тому підтвердження. Для нього нормальним був постійний діалог з іншими та з самим собою, готовність слухати, доводити власну точку зору та корегувати її під тиском аргументів. Його теоретичний спадок репрезентує філософську атмосферу ІНУ 1880-х років.

Після від'їзду М. Я. Грота до Московського університету, де він став головою Московського психологічного товариства та редактором журналу «Вопросы философии и психологии», на кафедрі філософії ІНУ з'являються нові викладачі — О. Казанський та М. М. Ланге; перший — випускник Московського університету, другий — Петербурзького.

Етика. М. М. Ланге в історії ІНУ залишив слід насамперед як представник психологічної науки. Але його філософські напрацювання теж заслуговують на увагу та вивчення. В Одесі він опинився вже після захисту магістерської дисертації з філософії на тему «Історія моральних вчень XIX століття. Критичні начерки філософських, соціальних та релігійних теорій моральності». Моральна філософія, як писав Ланге, збагатилася в XIX столітті чотирма важливими ідеями. Французька революція дала їй вчення про справедливість, що базується на ідеї особистої гідності вільного громадянина; соціалізм запропонував любов як засіб об'єднання людей, що ставить суспільне вище індивідуального; внесок англійської філософії — ідея поєднання цих позицій, німецької — ідея морального обов'язку, що базується не на зовнішніх обставинах, а на вимогах совісті. Ланге вважав, що саме взаємодія цих ідей буде сприяти нормальному розвитку суспільства.

Шукаючи найбільш позитивний шлях розвитку моральної філософії, вчений найбільше симпатизував І. Канту. Питання етики залишалися в сфері наукових інтересів Ланге протягом всього життя. Він постійно читав курс етики, поглиблюючи та розвиваючи його основні положення. В 1912/13 навчальному році він читав лекції з формалізму (І. Кант, Г. Коген, Т. Ліппс), утилітаризму (Дж. Ст. Мілль, Х. Геффдинг) та еволюці-

⁴⁸⁶ Там само. — С. 19.

⁴⁸⁷ Грот Н. Я. О душе в связи с современными учениями о силе. — Одесса, 1886.

онізму (Г. Спенсер, В. Вундт). Тематика рефератів з етики, що пропонувалися студентам, передбачала самостійну роботу з філософськими джерелами мовою оригіналу.

Саме за активною участю М. М. Ланге та О. П. Казанського бібліотека ІНУ поповнювалася новими та цінними виданнями. Так, в 1893 році викладачі звернулися до керівництва історико-філологічного факультету з проханням придбати у Лейпцигу повні зібрання творів Г. Гегеля, Ф. Шеллінга, Й.-Г. Фіхте та Й. Ф. Гербарта, твори яких систематично вивчалися як студентами, так і викладачами. Сам Ланге відомий як перший перекладач на російську «Першої аналітики» Аристотеля.

Логіка. Психологізм світосприйняття М. М. Ланге проявився також у викладанні логіки. Його авторський підручник з логіки базувався на глибокому підґрунті теорії пізнання і був складніший за популярні на ті часи підручники М. І. Владиславлева, М. М. Троїцького або Л. В. Рутковського. Готуючи його, викладач спирався на двотомник «Логіки» Х. Зігварта, а також на російські та європейські розробки (зокрема роботи М. І. Карійського, Дж. Ст. Мілля, С. Джевонса, В. Вундта та інших). Наслідуючи Х. Зігварта, він розвиває той напрям логіки XIX століття, який є різновидом неокантіанства, та трактує логіку в нормативістському контексті (логіка — техніка мислення). Цей варіант логіки характеризується також вираженням психологізмом. В психологічному вимірі трактується, зокрема, природа синтезу судження⁴⁸⁸. В своїй докторській дисертації Ланге захищав тезу про психологічні засади суб'єктно-предикатної структури судження. З його точки зору, кожен попередній ступінь перцепції фіксується в суб'єкті судження як певне невизначене буття. Наступний, більш визначений, ступінь фіксується в предикаті твердження. Таким чином, Ланге долучався до найбільш спірного питання в історії логіки, мовознавства та філософії XX століття в цілому.

Наочне бачення рівня розгляду філософських проблем в Одесі 90-х років XIX століття надає диспут стосовно магістерської дисертації О. П. Казанського. Він на основі аналізу текстів Аристотеля зробив припущення про певну непослідовність філософа: зокрема твердження про те, що загальне знаходиться в одиничних речах, не є послідовним, отже, загальне є полем виключно розуму суб'єкту, який пізнає; таким чином, участь досвіду в процесі пізнання є сумнівною. Водночас Аристотель, каже Казанський, визнавав за чуттєвим пізнанням таку ж саму роль, яку визнавали за ним емпірики. Казанський демонструє широку ерудицію, спираючись на праці Г. Брандеса, Е. Г. Целлера, К. Прантля, Ф. Brentano, Г. Фрейденталя, А. Тренделенбурга, А. Р. Уоллеса та інших. Ланге, який брав участь у дискусії, демонстрував не меншу ерудицію, аніж дисертант, та стверджував, що сама постановка питання про емпіризм Аристотеля не є релевантною, бо передбачає анахронічне бачення теорії Аристотеля в контексті більш пізніх вчень. Як казав Ланге, дисертант в аналізі Аристотеля вдався до протиставлення відчуттів та розуму, об'єкту та суб'єкту, що є анахронічним. На думку Ланге, аналіз Аристотеля варто було б починати з його вчення про душу як ентелехію тіла. Такий аналіз дає можливість чітко бачити, що у Аристотеля ще немає розрізнення між зовнішнім об'єктом та внутрішнім суб'єктом.

Рівень аргументації та культура ведення дискусії демонструє рівень розвитку філософського співтовариства в ІНУ наприкінці XIX століття. На думку Л. М. Сумарокової, беручи до уваги загалом високий професійний рівень усіх учасників дискусії, теоретичний рівень Ланге значно вищий за рівень його колег. Саме Ланге виводив студентів у світ критичного осмислення філософії та логіки, лекції ж Казанського дослідниці вважає скоріш добротним викладенням матеріалу⁴⁸⁹.

В курсі лекцій з логіки 1904/05 навчального року М. М. Ланге надавав своє розуміння співвідношення філософії та логіки. Він пояснював, що психологія вже фактично відокремилася як наука, хоча продовжує числитись за відомством філософії. Водно-

⁴⁸⁸ Попов П. С. История логики нового времени. — М., 1960. — С. 244.

⁴⁸⁹ Сумарокова Л. Н. Философия в Одессе... — С. 491–520.

час логіка є й буде інтегральною частиною філософії. Не ставлячи знак рівняння між філософією та логікою, Ланге стверджував, що наявність смаку до логічного знання та навичка користування ним є невід'ємною частиною філософського мислення. У своїх лекціях з історії нової філософії вчений звертається до цієї теми: «В наш час загальним місцем є твердження, що істину здобувають не ясним логічним мисленням, а темним містичним відчуттям (нутром). В цій позірній особливості вбачають навіть ознаку слов'янського духу. Що можна сказати про такий обскурантизм? Якщо ми справді належимо до народу, чужого розуму, це, звісно, було б найбільшим нещастям»⁴⁹⁰. Торкаючись цього, він демонстрував студентам, до чого призводить нехтування керівною роллю розуму: до егоїстичної самотності на кшталт соліпсизму, до заперечення свободи та до деспотизму.

Одним з найцікавіших є курс лекцій Ланге з філософії математики. Задokumentовано читання цього курсу в 1916/17 навчальному році, хоча відомо, що того року він читався не вперше. Епіграфом до курсу викладач взяв слова казанського математика О. В. Васильєва:

В возможностей бескрайнем океане
Сквозь волн его причудливой игры
В непознаваемом тумане
Являются нам странные миры.

Ці рядки створюють образ множинності світів, що стверджує логіка ХХ століття. В своїх лекціях Ланге розкривав відносини логіки та математики. Математика включає в себе логічну частину — саме з логіки вона виводить частину своїх тверджень. Достатньо згадати теми лекцій курсу: «Число: його психологія, його логіка», «Номіналізм та реалізм в математиці», «Символічна логіка», «Теорія класів (Ф. Л. Г. Фреге, Ю. В. Р. Дедекінд, Г. Кантор, Б. Рассел)». Предметом розгляду в його лекціях є також логіко-філософський сенс аксіом Гілберта (аксіом порядку), постулатів С. О. Шатуновського, систем Дж. Пеано, Г. Л. Ф. Гельмгольца, В. Вундта⁴⁹¹.

Увага Ланге до математичної логіки не є випадковою. Одеса на той момент була чи не найсильнішим центром розвитку математичної логіки на території сучасної України. Саме тут в 1917 році С. О. Шатуновський опублікував дослідження ролі логіки в розвитку математичного знання⁴⁹². Роботи І. В. Слешинського, Е. Л. Буницького, С. О. Шатуновського, М. І. Шейнфінкеля отримали високу оцінку в філософській науці. Тому не дивно, що філософський курс Ланге містив таку міцну математичну складову, вибудовану на найвищих досягненнях математичного знання того часу.

Для розвитку філософії в Одесі дуже значущою є діяльність М. М. Ланге щодо студентського філософського гуртка та міського філософського товариства. В 1905/06 навчальному році Ланге разом з професором Щепкіним редагував науковий журнал. Студентській філософській гурток був спрямований переважно на вивчення історії філософії. Ланге сприяв публікації найбільш цінних розробок членів гуртка. Так, він настільки високо оцінив дослідження філософії Канта, яке виконав студент М. Гордієвський, що підтримав клопотання про публікацію цієї праці у вигляді окремої книги. Ланге сприяв і просуванню в науці найбільш відомого в контексті розвитку філософії випускника ІНУ — Г. В. Флоровського. Ланге рецензував студентську роботу Флоровського «Современные учения об умозаклучениях», за яку той отримав золоту медаль. Можливо, саме висока оцінка з боку Ланге сприяла тому, що в 1916 році Флоровський був запрошений до кафедри після випуску з університету.

⁴⁹⁰ Цит. за: Сумарокова Л. Н. Вказ. пр. — С. 500.

⁴⁹¹ Цит. за: Сумарокова Л. Н. Вказ. пр. — С. 501.

⁴⁹² Развитие философии в Украинской РСР. — К., 1968. — С. 264–266; Стяжкин Н. И. Формирование математической логики. — М., 1967; Нічик В. Л. З історії одеської логіко-математичної школи // Філософська думка. — 1985. — № 5.

В річищі досліджень у галузі логіки працював не тільки М. М. Ланге, а й ціла низка його колег. Так, приват-доцент І. М. Малінін проводив практичні заняття з логіки. Відомо, що він керувався задачками М. О. Лосського та С. І. Поварнина та першим томом «Логіки» Х. Зігварта. Практикувалося обговорення доповідей на вільно обрані теми. На практичних заняттях з логіки були присутні студенти різних факультетів — юристи, математики тощо. Власне, курс розроблявся для студентів історико-філологічного факультету, але Малінін зауважував, що на практичних заняттях помітно активними були представники інших факультетів.

В 1916 році Ланге проводив практичні заняття з історії філософії, де вивчалися тексти І. Г. Фіхте та мислителів, що займають місце між Кантом та Фіхте (К. Л. Рейнгольд, Г. Е. Шульце, С. Маймон, Й. Г. Якобі та інші). Але вже наступний — 1917 рік пройшов розламом по філософському життю Одеси.

В революційні роки почався науковий шлях відомого випускника ІНУ в галузі філософського знання Г. В. Флоровського. В січні 1920 року його затвердили на посаді приват-доцента, але вже наступного року він мав залишити батьківщину. Слід, який залишив Флоровський у світовій філософії, надає право стверджувати, що історія філософії в ІНУ буде неповною без згадки про цього мислителя. Його ім'я не забуде в стінах рідного університету: запроваджено стипендію імені Г. В. Флоровського для студентів-філософів, створено освітньо-дослідницький центр його імені, який веде активну просвітницьку діяльність не тільки в стінах університету, а й за його межами.

Психологія. До навчальних планів історико-філологічного факультету психологія входила як складова частина філософії. Першим викладачем предмета в ІНУ був професор Р. В. Орбинський, талановитий лектор, блискучий адміністратор, різнобічно освічений вчений, який паралельно читав курси філософії, логіки та деяких історичних дисциплін.

Значний вплив на розвиток психологічної науки в ІНУ мали ідеї великого фізіолога І. М. Сеченова. Саме в Одесі побачила світ його стаття «Кому и как разрабатывать психологию», а 1873 року — збірник статей «Психологические этюды», до якого увійшли і знамениті «Рефлексы головного мозга»⁴⁹³. Положення про предмет, завдання й методи психології, ідея про природні передумови людської психіки викликали гостру дискусію в наукових колах. У перебігу полеміки психологія чітко окреслила свій зв'язок з природничими науками, що суттєво вплинуло на подальший розвиток науки.

Помітний вклад у розробку природознавчих основ психології залишив учень Сеченова П. А. Спіро. У своїх працях «О некоторых явлениях так называемого животного магнетизма», «О так называемом мысленном внушении», «О насильственных движениях у человека» він поглибив уявлення про гіпнотичний експеримент, надав пояснення явищам спіритизму.

З 1883 року психологію разом з історією філософії викладав М. Я. Грот. Розвиваючи програму побудови психології, він виходив з того, що психологія повинна бути об'єктивною експериментальною наукою⁴⁹⁴. Але три роки викладання психології в ІНУ пов'язані з трансформацією його уявлень про психічну реальність. Його позитивістські погляди поступилися місцем метафізичним. Як лектор Грот володів рідким, дивовижним даром заражати своїм інтересом до знань усіх, з ким стикався. Прочитані ним в Одесі публічні лекції про свободу волі, про дух і матерію, про час, про духовну силу приковували увагу і змушували почуватися учасником повчального виступу⁴⁹⁵.

⁴⁹³ Сеченов И. М. Психологические этюды // Иван Михайлович Сеченов: сборник статей. — СПб., 1873.

⁴⁹⁴ Грот Н. Я. Основания экспериментальной психологии // Вопросы философии и психологии. — 1895. — Кн. 5 (30). — С. 568–618.

⁴⁹⁵ Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и писателей. — СПб., 1911.

Новий поворот розвитку психології пов'язаний з іменем М. М. Ланге — одного з фундаторів експериментальної психології, який віддав університету 32 роки життя. Вчений почав працювати в університеті у 1888 році на посаді приват-доцента. Викладаючи філософські дисципліни, до складу яких входила психологія, він проводить психологічні експериментальні дослідження, за результатами яких була написана і оприлюднена докторська дисертація «Психологические исследования. Закон перцепции. Теория волевого внимания» (1893), яку захистив 1894 року у Московському університеті, отримавши ступінь доктора філософії, а згодом і звання екстраординарного професора. Вже у званні доктора філософії Ланге реалізує в ІНУ проект створення першої в Росії лабораторії експериментальної психології (1896). Написаний ним фундаментальний труд «Психология», що побачив світ як восьмий том одного з авторитетних наукових видань «Итоги науки в теории и практике», став цінним внеском у вітчизняну психологічну науку⁴⁹⁶.

У 1898 році М. М. Ланге отримав звання ординарного професора, у 1916-му — заслуженого ординарного професора. В історії вітчизняної науки й освіти йому належить особлива роль: це був не тільки видатний психолог, історик і філософ, а й відомий педагог і організатор народної освіти на півдні України, прогресивний громадський діяч, справжній просвітник⁴⁹⁷.

3.4. Становлення педагогічної освіти і науки⁴⁹⁸

На час відкриття ІНУ у структурі університетів не було передбачено ані педагогічних інститутів, ані кафедр педагогіки, ані педагогічних курсів для підготовки вчителів. Якщо Харківський університет і Київський університет св. Володимира мали вже на той час досвід організації педагогічної освіти, то в ІНУ був лише аналогічний досвід Рішельєвського ліцею. З ініціативи М. М. Ланге склад Історико-філологічного товариства поповнив педагогічний відділ, до завдань якого входило вивчення стану навчання в середній школі, створення програм для історико-філологічних дисциплін, розгляд питань виховного впливу навчання. Передові викладачі гімназій покладали на названий відділ великі сподівання. Члени відділу виступали зі статтями на сторінках преси, готували доповіді й реферати до своїх засідань, організовували публічні лекції й відкриті диспути. Популярність педагогічного відділу зростає настільки, що навіть попечитель навчального округу раз у раз звертався до нього з проханням висловити думку з того чи іншого приводу гімназичного життя та взяти на себе завдання перепідготовки вчителів. На 1905–1907 роки припадають виступи педагогічного відділу ІНУ за реформу середньої школи. Його працівники надіслали уряду спеціальну декларацію про освіту й структуру школи. В ній лунали вимоги про потребу загальнообов'язкового навчання, про те, щоб держава узяла на себе 60 відсотків витрат на освіту, про ліквідацію бюрократичного впливу на школи, про піднесення ролі шкільних педагогічних рад тощо.

Ще до того, як Міністерство народної освіти запропонувало ввести до навчальних планів університетів викладання педагогічних дисциплін, з ініціативи М. М. Ланге⁴⁹⁹ в ІНУ розпочалося читання курсів «История педагогики» та «Основы дидактики». Зокрема у 1894/95 навчальному році він, будучи на той час екстраординарним професором та маючи вже п'ятирічний досвід викладання філософських і психологічних дисциплін, почав викладати історію педагогіки — по одній лекції на тиждень, використовуючи праці західних науковців Ф. Паульсена, Дж. Компейра, К. Шмідта⁵⁰⁰. Надалі пи-

⁴⁹⁶ Ланге Н. Н. Психология. — М., 1914.

⁴⁹⁷ Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке. — Одесса, 2010.

⁴⁹⁸ Автор підрозділу Н. В. Кузнецова.

⁴⁹⁹ ПОНУ. — Т. 3. — С. 188–193.

⁵⁰⁰ Обозрение преподавания в Императорском Новороссийском университете в 1894/95 ак. г. по историко-